

Kovida Shloka #1 - Raghuvarmasham Sarga 2 - Shloka 1

Links to the lecture and the class notes

1. Link to YouTube lecture on this shloka by Smt. Vidhya
- <https://www.youtube.com/watch?v=4r6GQdLGxnc>
2. Link to the YouTube playlist for Smt. Vidhya Ramesh's classes on the shlokas present in Kovida
- https://www.youtube.com/playlist?list=PLTWf5ZhGT361XPz_ZVFu6docp_PVxfRbF
3. Link to the YouTube playlist for Smt. Vidhya Ramesh's classes on all shlokas in Sarga 2 - <https://www.youtube.com/playlist?list=PLTWf5ZhGT362dCx4-a-wqb7f7B-Fj1SKU>
4. Link to the notes from Smt. Vidhya Ramesh's classes on all shlokas in Sarga 2
- <https://nivedita2015.wordpress.com/sanskrit-sessions/video-kalidasas-raghuvarmasham-second-sarga-vidhya-ramesh/>

Class notes for this shloka

1. श्लोकः

मूलपाठः

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।

वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ २.१ ॥

पदच्छेदः

अथ, प्रजानाम्, अधिपः, प्रभाते, जाया-प्रतिग्राहित-गन्ध-माल्याम्, वनाय, पीत-प्रतिबद्ध-वत्साम्, यशोधनः, धेनुम्, ऋषेः, मुमोच

अन्वयार्थः

- अथ = वसिष्ठगुरोः आश्रमे निशानयनानन्तरम्
- यशोधनः = कीर्तिमान्
- प्रजानाम् अधिपः = प्रजेश्वरः
- प्रभाते = प्रातःकाले
- जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् = जायया (सुदक्षिणया) स्वीकारिते गन्धः माल्यं च यया, तां धेनुम् (सुदक्षिणा धेन्वा गन्धं माल्यं च प्रत्यग्राहयत् / स्व्यकारयत्)
- पीतप्रतिबद्धवत्साम् = पीतः (पीतवान्), प्रतिबद्धः वत्सः यस्याः ताम्
- ऋषेः धेनुम् = महर्षिवसिष्ठस्य गां नन्दिनीम्
- वनाय = वनं गन्तुम्

- मुमोच = मोचितवान्

अन्वयः

अथ यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यां पीतप्रतिबद्धवत्सां ऋषेः धेनुं वनाय मुमोच ।

आकाङ्क्षा

- मुमोच
 - किमर्थं / कस्मै मुमोच ? वनाय
 - कां मुमोच ? धेनुम्
 - कीदृशीं धेनुम् ? जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्
 - पुनः कीदृशीं धेनुम् ? पीतप्रतिबद्धवत्साम्
 - कदा मुमोच ? अथ
 - पुनः कदा मुमोच ? प्रभाते
 - कः मुमोच ? अधिपः
 - केषाम् अधिपः ? प्रजानाम्
 - कीदृशः अधिपः ? यशोधनः

तात्पर्यम्

पूर्वस्यां संध्यावेलायां वसिष्ठगुरुणा नन्दिनीधेनोः सेवाप्रकारविषये आजप्तौ सुदक्षिणादिलीपौ रात्रौ आश्रमकुटीरे रात्रिम् अनयताम् । ततः प्रातःकाले सुदक्षिणा नन्दिन्यै गन्धं मालां च अर्पयित्वा ताम् अपूजयत् । वत्से क्षीरं पीतवति दिलीपः तम् आश्रमपरिसरे बद्धवान् । ततः यशस्वी स नृपः तां धेनुं वनं प्रति नेतुं व्यमुञ्चत् ।

सन्धिः

- यशोधनो धेनुम् = यशोधनः + धेनुम्, <https://niveditawordpress.com/sandhi/#ukaara>
- ऋषेर्मुमोच = ऋषेः + मुमोच,

पदविवरणम्

- यशोधनः = यशः एव धनं यस्य सः
- प्रजाः = प्रकर्षेण जायन्ते इति
- अधिपः = अधि अधिकं पाति इति
- जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्
 - गन्धमाल्ये = गन्धः च माल्यं च [इतरेतर-द्वन्द्व-समासः]

- जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् = जायया प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा, ताम् [बहुव्रीहिः]
- पीतप्रतिबद्धवत्साम्
 - पीतः = पीतं पानं अस्य अस्ति इति पीतः । पीतवान् इत्यर्थः । अर्श आदिभ्योऽच् इति अच् प्रत्ययः ।
 - पीतप्रतिबद्धवत्साम् = (आदौ) पीतः (पश्चात्) प्रतिबद्धः वत्सः यस्याः सा, पीतप्रतिबद्धवत्सा ताम्
- मुमोच = मुच्“मुच्चू मोक्षणे” / मुच्“मुच्चू मोचने”, गणः तुदादिः, कर्तरि उभयपदी, अत्र परस्मैपदी, लिट्., प्र.पु., ए.व. ।
 - लट्लकारे - मुञ्चति, मुञ्चतः, मुचन्ति ।
 - लिट्लकारे - मुमोच, मुमुचतुः, मुमुचुः । मुमोचिथ, मुमुचथुः, मुमुच । मुमोच, मुमुचिव, मुमुचिम ।

अन्यविषयाः

- जायापदसामर्थ्यात् सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वं अनुसंधेयम् ।
 - “आत्मा वै पुत्रः”।
 - पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् ।
 - तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥
 - तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः । इति ॥
- यशोधनः - यशः एव धनं यस्य ।
 - कीर्तिमान् सः दिलीपः ‘पुत्रवान् भवेयम्’ इति कीर्तिं प्राप्तुं राजानर्हे गोरक्षणे प्रवृत्तः ।

छन्दः

- वृत्तम् - उपजातिः (उपेन्द्रवज्रा १,३,४ - इन्द्रवज्रा २) - वृत्तद्वयमपि त्रिष्टुब्भेदान्तर्भूतम् ।
- उपेन्द्रवज्रा - जतजास्ततो गौ । जगण-तगण-जगण-गुरु-गुरु । ल गु ल - गु गु ल - ल गु ल - गु - गु । Note: The first letter – उ in उपेन्द्रवज्रा is laghu.
- इन्द्रवज्रा - स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौगः । तगण-तगण-जगण-गुरु-गुरु । गु गु ल - गु गु ल - ल गु ल - गु - गु । Note: The first letter इ in इन्द्रवज्रा is guru by the sutra १.४.१ संयोगे गुरु because it precedes a conjunct letter (न्द्र इति संयुक्ताक्षरम्)। विस्तरेण ज्ञातुं अत्र <https://niveditawordpress.com/chandas-2/#upajaatih> पश्यतु ।

•

ल	गु	ल	गु	गु	ल	ल	गु	ल	गु	गु
अ	थ	प्र	जा	ना	म	धि	पः	प्र	भा	ते
गु	गु	ल	गु	गु	ल	ल	गु	ल	गु	गु
जा	या	प्र	ति	ग्रा	हि	त	ग	न्ध	मा	ल्यां
ल	गु	ल	गु	गु	ल	ल	गु	ल	गु	गु
व	ना	य	पी	त	प्र	ति	ब	द्ध	व	त्सां
य	शो	ध	नो	धे	नु	मृ	षे	र्मु	मो	च

Word-Meaning

- अथ = Afterwards (अथ)
 - प्रभाते = in the morning (प्रभात)
- प्रजानाम् अधिपः = The lord (अधिप) of the subjects (प्रजा)
 - यशोधनः = one for whom reputation (यशस्) is the supreme wealth (धन), i.e., one with good reputation
- मुमोच = released
 - ऋषेः धेनुम् = the cow (धेनुः) of Rishi (ऋषि) Vashista
 - जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् = she who had accepted (प्रतिग्राहित) the fragrant paste (गन्ध) and flowers (माल्य) offered by his wife (जाया), Sudakshinaa, as part of her worship
 - पीतप्रतिबद्धवत्साम् = she whose calf (वत्स) has been tied (प्रतिबद्ध) to the post, after it had drunk (पीत) the milk
 - वनाय = to the forest (वन)